

Дат лингвисті, тарихшы, профессор Вильгельм Томсеннің туғанына 181 жыл және көне түркі жазуын алғаш оқығанына 130 жыл толуына арналған
«В. ТОМСЕН ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ТҮРКІТАНУ ҒЫЛЫМЫ»
атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы, 2023 жылдың 25 қарашасы

МАТЕРИАЛЫ

Международной научно-теоретической конференции
«В.ТОМСЕН И СОВРЕМЕННАЯ ТЮРКОЛОГИЯ»
посвященной в честь 181 года со дня рождения датского лингвиста,
историка, профессора Вильгельма Томсена и к 130-летию со дня первого
чтения древнетюркской письменности.

Алматы, 25 ноября 2023 года

MATERIALS

International scientific and theoretical conference
"V. THOMSEN AND MODERN TURKOLOGY",
dedicated to the 181st anniversary of the birth of Danish linguist,
historian, professor Wilhelm Thomsen and the 130th anniversary of the first
reading of ancient Turkic writing.

Almaty, 25 November, 2023.

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2
Д 18

Жалпы редакциясын басқарған:
филология ғылымдарының докторы, профессор *Ж.Қ. Тұймабаев*

Ғылыми редакциясын басқарған:
филология ғылымдарының докторы, профессор *А.Б. Салқынбай*

Жауапты шығарушылар:
Ә.Ж. Әміров, Б.К. Каспихан

Д 18 Дат лингвисті, тарихшы, профессор Вильгельм Томсеннің туғанына 181 жыл және көне түркі жазуын алғаш оқығанына 130 жыл толуына арналған «В.Томсен және қазіргі түркітану ғылымы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары (Алматы, 2023 жылдың 25 қарашасы). – Алматы: Қазақ университеті, 2024. – 230 б.

ISBN 978-601-08-3967-0

Жинаққа дат лингвисті, тарихшы, профессор Вильгельм Томсеннің туғанына 181 жыл және көне түркі жазуын алғаш оқығанына 130 жыл толуына арналған «В.Томсен және қазіргі түркітану ғылымы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары еніп отыр. Кітап түркітану, қазақ тіл білімінің тарихы, көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі, бір буынды түбірлердің семантизациясы, көне түркі тілі және қазіргі түркі тілдері мәселелерін зерделеп жүрген мамандарға, филология, тарих факультеттерінің докторанттарына, магистранттары мен студенттеріне, сондай-ақ көпшілік қауымға арналған.

ISBN 978-601-08-3967-0

©Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2024

ПАНЕЛЬ №1
В.ТОМСЕН МҰРАСЫ ЖӘНЕ ТҮРКІЛІК ПАРАДИГМА

В.ТОМСЕН – КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУШІ

Каспихан Б.К.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың докторанты.

Алматы қ., b.kaspikhan@gmail.com

Өлемдік тіл білімінің тарихында ерекше орын алатын көне түркі жазба ескерткіштері туралы алғашқы мәліметтер XVII ғасырдың II жартысынан жариялана бастады. Сібірдегі руникалық жазулар туралы еуропалық әдебиеттердегі алғашқы мәліметтер Н. Видзен, С. Ремезов, И. Страленберг, т.б. есімдерімен байланысты. 1889 жылы Н.М. Ядринцевтің Күлтегін мен Білге қаған ескерткіштерін табуы, осы ескерткіштерге А.О. Гейкел бастаған фин ғалымдарының экспедициясы мен В.В. Радлов бастаған ғалымдардың экспедициясы нәтижесінде жарық көрген атластар түркі тіл білімінде үлкен бір кезеңге жол ашты. Өлем ғалымдары Атласта жарияланған суреттер мен мәліметтер негізінде құпия жазулардың сырын ашуға тырысты.

1893 жылы Дания корольдігінің Ғылым академиясында лингвист ғалым В. Томсен руникалық жазудың сырын ашқаны туралы баяндайды. Ғалым көне түркі жазбаларындағы таңбалардың мәнін анықтап, ескерткіштің түркілердің мұрасы екенін дәлелдейді. В. Томсеннің ашқан жаңалығы Сібір даласы мен Моңғолиядан табылған ірілі-ұсақты руникалық ескерткіштердің оқылуына жола ашады. Жазу сырын табудағы ғалымның филологиялық тәсілдері, ғалымның сапалы аудармалары кейінгі түркітанушыларға бағыт беріп, Еуразия даласынан табылған жазба ескерткіштердің зерттелуіне негіз болып келеді.

В. Томсеннің ғылыми мұрасының зерттелуі түркі тіл білімінің даму тарихынан хабардар болуға мүмкіндік беріп, көне түркі жазба ескерткіштерінің зерттелу бағытын, әдіс-тәсілдерін анықтауға көмектеседі. Ғалымның еңбектеріне шолу жасау арқылы XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі ғылымдағы басым бағыттарды анықтауға, ғылыми мектептердің ерекшелігін тануға жол ашылады.

Зерттеу жұмысы барысында XIX-XX ғ. түркітанушы ғалымдар В. Томсен, В.В. Радлов, П.М. Мелиоранский, А.Н. Самойлович және т.б. ғылыми еңбектерімен танысып, сол кезеңдегі ғылымдағы өзекті мәселелер мен басым бағыттар анықталды. В. Томсен әдістеріне сипаттама жасалып, ескерткіш аудармаларына салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Алғашқы кезеңде ғалым еңбектерінің библиографиялық тізімі жинақталып, зерттеу жұмыстарына сипаттама жасалды. Сол кезеңдегі жарық көрген зерттеу жұмыстарымен салыстыру жүргізіліп, ғылыми еңбектердің сабақтастығы анықталды.

Дат ғалымы В. Томсеннің ғылыми жаңалықтары мен еңбектері туралы хабарламалар, ғылыми пікірлер мен еңбектердің аудармалары 1894 жылдан басталады [1]. В.Р. Розен көне түркі жазуын дешифрлау туралы В. Томсеннің (1894) мақаласын орыс тіліне аударып, ескерткіштің ашылу тарихы туралы ескертпелер қосып жариялайды. Ескертпеде Күлтегін мен Білге қаған ескерткіштерінің ашылуы Н.М. Ядринцевпен байланысты екені де Томсен мақаласына қосылуы керек еді деп жазады [1].

Ғалым еңбектерінің жариялануына қарай ғылыми жинақтарда шығыстанушыларды, түркітанушылардың пікірлері, шолу мақалалары да басылып отырған [3; 4]. Мәселен, Г. Шлегель В. Томсеннің еңбегіне шолу жасап, Кошо-Цайдамнан табылған көне түркі жазба ескерткіштерінің қытай тіліндегі мәтінін талдап, қытай деректеріндегі түркі сөздері туралы құнды пікірлер білдірген.

Түркітанушы ғалым П.М. Мелиоранский өзінің Күлтегін ескерткіші туралы еңбегінде В. Томсен Орхон-Енисей жазбаларындағы барлық таңбаларды дәл анықтаған деп баға беріп, ғалымның «Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées» (1896) еңбегінің алғашқы бөлімін орыс тіліне аударып, түсініктемелермен бірге жариялайды [5].

В. Томсеннің ғылыми мұрасы туралы кеңінен мәлімет беріп, талдап жазылған еңбектердің қатарына А.Н. Самойловичтің мақаласын қосуға болады. Ғалымның мақаласы Томсен дүниеден өткеннен кейін бір жылдан соң жарық көреді. А.Н. Самойлович түркі тіл білімін үш кезеңге бөліп, алғашқы азиялық кезеңін М. Қашқари есімімен байланыстырса, екінші еуропалық кезеңін В. Радлов пен В. Томсен мұрасымен, соңғы еуразиялық кезеңі 1926 жылғы түркологиялық съезд жұмысымен байланысты екенін айтады [6]. Мақалада В. Томсеннің Орхон мен Енисей бойынан, Шығыс Түркістаннан, Мажарстаннан табылған жазба ескерткіштерге қатысты еңбектеріне шолу жасап, түркітанудағы В. Томсен мұрасының құндылығына тоқталып, В. Радлов пен В. Томсеннің ғылыми мектептері туралы пікір білдіреді.

Тіл білімінде В. Томсен мұрасы туралы жарық көрген қазіргі еңбектердің ішінен тіл біліміндегі белгілі дат ғалымдарының өмірбаяндары мен ғылыми жолын баяндаған шолу мақалаларды [7], түркітану мен моңғолтанудағы Копенгаген мектебі туралы еңбектерді [8] айтуға болады.

Дат ғалымы Вильгелм Людвиг Питер Томсен 1842 жылы 25 қаңтарда Копенгаген қаласында дүниеге келген. 1859 жылы әкесінің өтініші бойынша Копенгагендегі теология факультетіне оқуға түседі, бірақ көп ұзамай филология факультетіне ауысады. В. Томсен ұзақ жылдар бойы Еуропаның әртүрлі бөлігінде, нақты айтқанда, Лейпциг, Прага, Будапешт, Триест және Париж сияқты қалаларда білім алады. Салыстырмалы зерттеулерге деген қызығушылығының арқасында осы сапарларда санскрит, грек, латын, араб, испан, орыс, фин және Балтық бойындағы тілдерді үйреніп алады. Кейбір деректерде ғалымның елуден астам тілді білгендігі айтылады [7]. Ғалымның негізгі зерттеулері салыстырмалы тіл білімімен болды. Ғалым үндіеуропа тілдерімен айналысады, дат диалектологиялық сөздігін жазуға үлес қосады. В. Томсен Копенгаген университетінде роман тілдерінің тарихынан, салыстырмалы тіл білімінен дәріс оқиды. Ғалым шәкірттерінің бірі Курт Вулфпен бірге Енисей ескерткіштерін зерттейді, бірақ олар жарияланбай қалады.

Ғалым мұрасының үлкен бір бөлігі көне түркі жазба ескерткіштерімен байланысты. Түркітану тарихында көне түркі таңбаларының мәнін дәл анықтап, тастағы жазуларды оқудың әдістемесін жасаған ғалымның ескерткіш мәтіндерінің аудармалары да, ескерткіштерге берген тарихи-лингвистикалық түсініктемелері де бүгінгі ғылым үшін құнды.

Көне түркі жазба ескерткіштері ғылыми әдебиеттерде әртүрлі терминмен кездеседі: *көне түркі руникалық жазуы, Орхон-Енисей жазуы, көк түрік жазуы, көне түркі жазуы, түрік бітік, күлбізлік жазу, көне түрік ескерткіштері, т.б.* Ескерткіштердің зерттелуінің алғашқы кезеңінде Сібірден, Енисей бойынан табылған жазба ескерткіштер туралы мәліметтер келтірілсе, кейін келе көне түркі жазба ескерткіштерін шартты түрде Орхон, Енисей және Талас деп үш топқа бөліп қарастырады. Жазба ескерткіштер Моңғолиядан бөлек Шығыс Түркістаннан да, Орталық Азиядан да, Оңтүстік Еуропадан да, Шығыс Еуропадан да табылды.

В. Томсеннің Күлтегін мен Білге қаған ескерткіштеріндегі мәтіндерден көне түркі жазуын қалай оқылғанына, таңбаларды анықтау әдісіне тоқталып, ғалымның филологиялық тұжырымдарына назар аударып көрейік. Ғалым ескерткішті оқу барысында жоғарыда аталған екі атласты да пайдаланады. Ең алдымен, В. Томсен ескерткіштегі жазудың бағытын анықтауға тырысады. Ол үшін ғалым фин атласында I, сәйкесінше Радлов атласында K ескерткіші мен фин атласында II, Радлов атласында X

белгісімен таңбаланған екі ескерткіштегі жолдарды бір-бірімен салыстырады, нәтижесінде ескерткіш мәтініндегі жолдардың оңнан солға қарай оқылатынын анықтайды. Таңбаларды мәнін табу үшін ескерткіштің өзіне және ескерткіштегі қытай тіліндегі мәтінге сүйенеді. Ескерткіш мәтінінен 38 бірегей таңба барын анықтап, олардан дауысты, дауыссыз таңбаларды табуға кіріседі. Ғалым хух түріндегі қатар тұрған таңбалардың егер у дауыссыз болса, х дауысты болатынын немесе керісінше болатынын ескеріп, осындай қайталанған тіркесімдер арқылы 𐰃, 𐰄, 𐰅 таңбаларының дауысты екенін анықтайды [2]. Қытай тіліндегі мәтіннен жалқы есімдерді іздеп, белгілі болған таңбаларды тексереді, жиі қайталанатын сөзге назар аударып, бірінші 𐰃𐰄 *tänri* деген сөзді оқиды. I (K) ескерткіште жиі кездесетін, II (X) ескерткіште кездеспейтін деген сөздің жалқы есім екенін, қытай жазбаларында 𐰃𐰄𐰃𐰄 *Kültigin* екенін анықтайды. Ғалым көне түркі жазуына қатысты алғашқы хабарламада [2] ескерткіштегі 𐰃𐰄𐰃𐰄 *bilgä*, 𐰃𐰄𐰃 *türk*, 𐰃 *alp* деген сөздердің қалай оқылғанын көрсетіп, 38 таңбадан тұратын әліпбиді жариялайды (1-сурет). Осы алғашқы хабарламадан ғалымның болжамының дұрыс екенін, филологиялық тұжырымдарының дәлелді, логикалық тұрғыдан қисынды екенін байқаймыз.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
𐰃	𐰄	𐰅	𐰆	𐰇	𐰈	𐰉	𐰊	𐰋	𐰌		
<i>a, ä</i>	<i>y, i</i>	<i>o, u</i>	<i>ö, ü</i>	<i>q (k¹)</i>	<i>q de-</i>	<i>q après</i>	<i>ɣ (g¹)</i>	<i>k (k²)</i>	<i>k après</i>		
					<i>vant y</i>	<i>(devant) o, u</i>		<i>(devant) ö, ü</i>			
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	
𐰍	𐰎	𐰏	𐰐	𐰑	𐰒	𐰓	𐰔, 𐰕	𐰖	𐰗	𐰘	
<i>g (g²)</i>	<i>t¹</i>	<i>t²</i>	<i>d¹</i>	<i>d²</i>	<i>p (-p)</i>	<i>b¹ (p^{1?})</i>	<i>b² (p^{2?})</i>	<i>ŋ (ng)</i>	<i>n¹</i>	<i>n²</i>	
22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33
𐰙	𐰚	𐰛	𐰜	𐰝	𐰞	𐰟	𐰠	𐰡	𐰢	𐰣	𐰤
<i>m</i>	<i>r¹</i>	<i>r²</i>	<i>l¹</i>	<i>l²</i>	<i>j¹</i>	<i>j²</i>	<i>-j(-j), ai</i>	<i>s¹</i>	<i>s² (s?)</i>	<i>z (-s)</i>	<i>š</i>
34	35	36	37	38							
𐰥	𐰦	𐰧	𐰨	𐰩							
<i>č</i>	<i>(i)č</i>	<i>nd (nt)</i>	<i>nč</i>	<i>ld (lt)</i>							

1-сурет – Көне түркі әліпбиі [2]

Ғалым 1896 жылы жарық көрген еңбегінде көне түркі жазба ескерткіштеріндегі дауыстылар мен дауыссыздарды ажыратып, әрбір таңбаның сипаттамасын, ерекшеліктерін толық көрсетеді [9]. Еңбекте тарихи деректердегі ақпараттарды келтіре отырып, Күлтегін мен Білге қаған ескерткіштерінің оқылуын, француз тіліндегі аудармасын жариялап, соңында ескертпелер арқылы мәтіннің оқылуына түсініктеме береді. Жұмыс соңында көне түркі тіліндегі сөздердің көрсеткіші мен М. Паркердің Күлтегін ескерткішіндегі қытайша мәтіннің ағылшынша аудармасы беріледі.

В. Томсеннің Орхон ескерткіштеріне жататын Тоныкөк ескерткіштері туралы ойлары, нақты айтқанда, ескерткіштің алғашқы аудармасының [10] олқылықтары мен жетілдіретін тұстары туралы пікірлері 1916 жылы жарияланады. Жинақта Моңғолия мен Сібір аумағынан табылған көне түркі жазба ескерткіштерінің оқылуына байланысты толықтырулар мен құнды ғылыми пікірлер берілген [11].

Шығыс Түркістаннан табылған қағаз бетіне түскен көне түркі жазбалары туралы ғалымның ғылыми пікірлері бүгінгі түркі тіл білімі үшін де құнды екенін сөзсіз. В. Томсен мақалада А. Стейн экспедициясы тапқан қағаз бетіндегі қолжазбаларға сипаттама береді, өлшемін, суреттерін жариялап, ерекшеліктерін көрсетеді. Ғалым

мәтіннің оқылуы мен ағылшын тіліндегі аудармасын жариялайды [12]. Миран мен Дунхуаннан табылған жазбалардың ерекшеліктерін сипаттай отырып, жұмыстың соңында ғалым мәтінде кездесетін сөздердің көрсеткішін де жариялайды. Жарияланған «Ырқ бітік» ескерткіші қазір Британ музейінде сақтаулы.

В. Томсеннің еңбектері түркі тіл білімінің тарихында жаңа бір саланың түркі палеографиясы мен эпиграфикасының қалыптасып, дамуына үлес қосқаны сөзсіз. Көне түркі жазуының фонетикасы мен фонологиясын ғылыми тұрғыда сипаттаудан бастап, ескерткіштер тілін зерттеу, көне түркі жазба ескерткіштерін аудару, олардың транскрипцияларын беру жолдары, аудармаларды жетілдіруге дейін В. Томсеннің қалдырған ғылыми мұрасы мен ғылыми мектебінің орны ерекше. Ғалым еңбектерін теориялық жағынан зерделеп, түркітанудағы бүгінгі басым бағыттар мен өзекті мәселелерді шешуде ғалымның әдістері мен тұжырымдарын зерттеу қажет. Түркітанушылардың іргелі еңбектерімен танысып, теориялық жағынан тереңдей түсу қазіргі түркі тіл біліміне қызығушылардың еншісінде деп ойлаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Розень В. Suum cuique. По поводу дешифровки орхонскихъ и енисейскихъ надписей // Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества. – 1894. – Том VIII. Вып. III-IV. – С. 323-325.
2. Thomsen V. Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'énisséi, notice préliminaire // Bulletin de Académie Royale des Sciences et des Letters de Danemark. – 1894. – P. 285-299.
3. Schlegel G. Inscriptions de l' Orkhon déchiffrées par Vilh. Thomsen, professeur de philologie comparée à l'université de Copenhague. (Mémoires de la Société Finno-ougrienne, vol V, Helsingfors, 1896) // T'oung pao. – 1896. – 7/2. – P. 182-191.
4. Németh G. Turcica. Études concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie. (Soumalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia, XXXVII.) Helsingfors, 1916 // Nyelvtudományi Közlemények. – 1917. – 45. – P. 121-124.
5. Мелиоранский, П.М. Памятник в честь Кюльтегина. С двумя таблицами надписей. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1899. – 144 с.
6. Самойлович А.Н. Вильгельм Томсен и тюркология // В кн.: Тюркское языкознание. Филология. Руника. – М.: Вост. лит., 2005. – С. 146-157.
7. Skytte G. Six Danish Linguists: Vilhelm Thomsen, Otto Jespersen, Kristian Sandfeld, Louis Hjelmslev, Knud Togeby, Eli Fischer-Jørgensen // RiCOGNIZIONI. Rivista Di Lingue E Letterature Straniere E Culture Moderne, 2022. – 9(18).
8. Erdal M. The Copenhagen school of Turkic and Mongolic philology // In É.Á. Csató, J. Parslow, E. Türker, & E. Wigen (Eds.), Building Bridges to Turkish: Essays in Honour of Bernt Brendemoen Harrassowitz Verlag. 2018. – P. 81–92.
9. Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées. – Helsingfors, 1896. – 224 p.
10. Radloff W. Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Die Inschrift des Tonjukuk. (Zweite Folge). – St.-Peterburg, 1899.
11. Thomsen V. Turcica. – Helsingfors, 1916. – 108 p.
12. Thomsen V. Dr. M.A. Stein's manuscripts in Turkish "Runic" script from Miran and Tun-huang // Journal of the Royal Asiatic Society. – 1912. P. 181-227.

МАЗМҰНЫ

Түймебаев Ж.Қ. Құттықтау сөз.....	3
---	---

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

Салқынбай А.Б. Түркі жазу мәдениетінің атасы – Йоллығ тегін	4
---	---

Назаров Н.А. Орхун ескерткіштері және түркі ойы: қатынас диалектикасы	10
---	----

Жұбай О. Қазақ тілі – көне түркі тілінің тұнық қалпын сақтаған тіл	15
--	----

Акынбекова А.У., Салқынбай А.Б. Молдо нияз акындын кол жазмаларындағы чағатай жазмасы	23
---	----

Васильева Н.Н., Аммосова И.В. Наречные синонимы в якутском языке	26
--	----

ПАНЕЛЬ №1

В.ТОМСЕН МҰРАСЫ ЖӘНЕ ТҮРКІЛІК ПАРАДИГМА

Каспихан Б.К. В.Томсен – көне түркі жазба ескерткіштерін зерттеуші.....	31
---	----

Саткенова Ж.Б., Жапаркулова Н.А. Көне түркі ескерткіштер тіліндегі морфологиялық жүйе ерекшелігі.....	35
---	----

Бөшен А.Н. Көне жазба ескерткіштері тілінің синтаксистік құрылымы	36
---	----

ПАНЕЛЬ №2

ОРХОН-ЕНИСЕЙ ЕСКЕРТКІШТЕРІ: ЗЕРТТЕЛУІ МЕН ЖАҢА ҒЫЛЫМИ КӨЗҚАРАСТАР

Абитжанова Ж.А. Орхон-Енисей ескерткіштері тіліндегі метафоралы қолданыстардың ерекшелігі	41
---	----

Қарабаева Х.Ә. Көне түркі бітігі ХХІ ғасырда: қазақ топырағында қайта түлеу.....	45
--	----

Сәдібеков А.К. Орхон әліпбиін үйретуде қолданылатын оңтайлы жүйе	48
--	----

Каспихан Б.К. Талас ескерткіштерінің зерттелуі.....	52
---	----